

Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon

Fertility pattern change – demographic traces of the transformation of family formation in Hungary

Spéder Zsolt¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.1>

Beérkezés: 2021. 03. 01.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 06. 07.

Elfogadás: 2021. 08. 30.

Összefoglaló: Leíró demográfiai elemzési eszközökkel mutatjuk be, hogy az elmúlt negyedszázadban hazánkban megtapasztalt termékenységsökkenés a termékenységi gyakorlat átfogó megváltozásának az eredménye. A teljes kép felrajzolásához elengedhetetlen a jól ismert változás, a halasztás bemutatása, ám túllépünk azon, hogy a mintaváltást kizárólag a korai gyermekvállalásról a késői gyermekvállalásra való áttéréssel írjuk le. A gyermekvállalási magatartás heterogenitásnak iskolai végzettség szerinti vizsgálata alapján megállapítjuk, hogy ma a gyermekvállalási gyakorlat sokkal inkább kötődik az iskolai végzettséghez, mint egy negyedszázaddal ezelőtt, és hogy az individualizáltság térnyerése látszólagos, a fő tendencia sokkal inkább a tagolódással vagy a differenciálódással írható le. A születési évjáratokat végigkövetve megállapítjuk a kétgyermekes család dominanciájának elhalványulását, a gyermektelenség és az egygyermekesség terjedését, ami összességében a befejezett termékenység szintjének csökkenésével jár együtt. Végül javaslatot teszünk a termékenységi magatartás új korszakolására.

Kulcsszavak: gyermekvállalás, termékenységi szint, individualizálódás és differenciálódás, leíró demográfiai mutatók

Abstract: Using simple descriptive demographic technics, we show that fertility decline experienced in Hungary in the last quarter of a century is the result of a clear fertility pattern change. In order to draw the whole picture, it is inevitable to present the well-known process of postponement, but we go beyond describing the change as only moving from early to late childbearing. Based on the examination of the heterogeneity in the timing of childbearing by educational attainment, we conclude that childbearing practice today is much more tied to the level of education than a quarter of a century ago, and that the rise of individualization is apparent, and differentiation or crystallization tackle the general

trend better. Tracing the behaviour of different birth cohorts, we find a fading dominance of the two-child family, a spread of childlessness and single-child family, which means a decrease in the level of completed fertility overall. Finally, we propose a new era-divides for fertility development.

Keywords: childbearing, fertility levels, individualization and differentiation, period and cohort measures

Bevezetés²

A hazai demográfia folyamatosan dokumentálja és értelmezi termékenységi viszonyaink alakulását, így már a 90-es évek elején érzékeli, hogy növekszik a gyermekvállalás jellemző átlagéletkor, és a termékenység szintje csökkenésnek indul, aminek eredményként esetleg egy alacsonyabb termékenységi szint alakul majd ki (Kamarás 1994). A változások értelmezésében megjelenik az a gondolat, hogy a rendszerváltás „elősegíti” a nyugat-európai „késői” gyermekvállalási gyakorlathoz való közeledést, és az az álláspont is, hogy a rendszerváltás utáni termékenységcsökkenés egy, a második világháború óta tartó, hullámszakaszokkal tarkított általános tendencia folytatása (Kamarás 1997, 2000). Demográfus „körökben” természetesen ismert volt az is, hogy a gyermekvállalás halasztása törvényszerűen, de (csak) átmentileg csökkenti az aktuális termékenységi szintet (Bongaarts–Feeny 1998), és hogy az, a halasztás befejezését követően, a „bepótlás” révén szinte „szükségszerűen” növekedni fog. Tanácstalanság volt azonban abban, hogy a változásoknak mi az időhorizontja, lesz-e valamifajta stabilizálódás, és hogy mi jellemzi majd a termékenységi magatartást.

A hazai család- és ifjúságszociológiai kutatások a 90-es években elsősorban a párkapcsolati változásokra és a felnőtté válás megnyúlására (posztadoleszcencia) koncentráltak (Cseh-Szombathy 1994, Somlai 1999, Vaskovics 2000). A középpontban a házasság népszerűségét elhomályosító és visszaszorító új életformák (élettársi kapcsolat, szingliség, látogató párkapcsolatok) megjelenése, a válás eredményeképpen létrejövő egyszülős családok terjedése, illetve a felnőtté válás eseményeinek (iskola befejezése, munkába állás, elköltözés, családalapítás) elhúzódása, sorrendiségének megváltozása állt (Somlai 1999). A gyermekvállalást tekintve izgalmas, új jelenségnek a házasságon kívüli születések számítottak (S. Molnár–Pongrácz 1998), amelyek szorosan kapcsolódtak a párkapcsolati változásokhoz (élettársi kapcsolat). A gyermekvállalásban tapasztalható halasztás csak mellékesen, a felnőtté válás elhúzódásának részeként került említésre. A változásokat összességében a „családi életformák pluralizálódása” (Somlai 1999) és az életpálya „destandardizálódása” (Bognár 2007) fogalmakkal nevezték meg. Az elemzések felmutatták a hazai párkapcsolati változásokat, és azokat a nyugat-európai folyamatokhoz, elsősorban a szekularizálódáshoz, érték-változásokhoz, individualizációhoz kapcsolták (Cseh-Szombathy 1994, Somlai 1999).

2 A tanulmány doktori disszertációm (Spéder 2019) II. fejezetén alapul; felhasználja az abban szereplő számítások egy részét és az azokhoz tartozó interpretációkat is, valamint illeszkedik az ott levont következtetésekhez. Ugyanakkor e tanulmány szerkezete és argumentációja eltér attól, és számtalan új elemet is tartalmaz. Jelen változat kialakítása során érdemben támaszkodhattam opponenseim (Somlai Péter, Tóth Olga, Vaskovics Á. László) írásbeli véleményeire, és ezért köszönettel tartozom nekik.

Tanulmányunkban a termékenységi magatartás átalakulását vizsgáljuk meg a leíró demográfia eszközeivel, egyben a családformálódás megváltozásának értelmezéséhez is kínálunk érveket, továbbá kapcsolódni fogunk a társadalmi változás kérdésköréhez is. A gyermekvállalás *időzítését, heterogenitását, a gyermekszám szerinti megoszlását* és a termékenység *szintjét* vizsgálva jutunk arra a következtetésre, hogy a termékenységi gyakorlatban mintaváltás következett be. A „régí” mintát jellemezve rámutatunk, hogy a szocializmus késői időszakát stabil termékenységi magatartás jellemezte. A halasztás befejeződését és a kohorszmutatók stabilizálódását látva arra jutunk, hogy az új termékenységi minta kontúrjai már jól láthatóak, és a gyermekvállalási gyakorlat átalakulása mára többé-kevésbé befejeződött. Kiemeljük, hogy ma hazánkat egy iskolai végzettség szerint tagolt termékenységi minta jellemzi. Elemzésünk alapján elvetjük azt az elképzelést, hogy az elmúlt negyedszázadban bekövetkezett termékenységsökkenés egy hosszú távú tendencia folytatása. Végül szempontokat adunk a társadalmi változás egyik központi folyamata, az individualizálódás relevanciájának értékeléséhez. Konkrétan: megvizsgáljuk, hogy a termékenységi magatartás változása mennyiben illeszkedik az individualizáció előrehaladásához.

Az elemzésben a *leíró demográfiai mutatók* két típusát használjuk. A *szintetikus (transzverzális) mutatókat*, a különböző születési évjáratok *adott időpontban* jellemző magatartásai alapján konstruáljuk (3. rész). Ekkor *eltérő* (tehát különböző) *születési évjáratok* adott időpontban jellemző magatartása alapján képezzük a mutatószámokat. Így jönnek létre az adott évet jellemző *aggregált szintetikus* periódus mutatók (Rowland 2003: 140–142). Ilyen mutató például a szülővé válás átlagos életkora, a korspecifikus termékenységi ráta és a teljes termékenységi arányszám. A mutatók másik csoportját *valós kohorszmutatóknak* nevezzük, hiszen azok egyetlen születési évjárat adott életkorban vagy életkorig jellemző magatartásának mutatói (4. rész). Ilyen mutató a befejezett termékenységi arányszám vagy a gyermektelenek részaránya.³ A termékenységi magatartás *differenciáltságát* – amennyiben adatbázisaink lehetővé teszik – *iskolai végzettség* szerint vizsgáljuk. Az iskolai végzettséget a társadalmi szerkezeti helyzet meghatározó tényezőjének tekintjük.

A minél teljesebb kép szisztematikus megrajolásának igénye megkívánja, hogy jól ismert és kevésbé ismert összefüggéseket tárgyaljunk. Támaszkodni fogunk tehát a hazai szociológiai és demográfiai kutatás révén megismert releváns fogalmakra (például halasztás), és feltárt új jelenségekre (például gyermektelenség), ám azokat új kontextusba helyezzük, és természetesen új összefüggésekre is rá fogunk mutatni. Jelenlegi elemzésünk folytatása korábbi kutatásunknak (Spéder 2006), az ott feltett kérdések tisztázásának, ám azoktól több lényeges ponton eltér. E munka a demográfiai mutatók szélesebb körét tartalmazza, ugyanakkor tartalmilag lehatároltabb, hiszen nem tér ki a párkapcsolatok formaváltozására.⁴

3 A könnyebb áttekinthetőség érdekében elsősorban ábrákat használunk, igény esetén az érdeklődők számára megküldjük az adatokat.

4 A párkapcsolatok átalakulásának és a termékenységi magatartásnak együttes tárgyalása szétfeszítette volna e publikáció kereteit.

Az individualizáció tézise⁵

A gyermekvállalási gyakorlat 1989–1990 utáni változásának értelmezésben kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk az individualizálódás tételezésének, amely szerves része a demográfiában népszerű „második demográfiai átmenet” elméletének, ám átfogó elméletként és részleteiben is kidolgozva, a családi viszonyokat (párkapcsolati viszonyokat és gyermekvállalási gyakorlatot) értelmezve Beckék társadalomelméletében kerül kifejtésre.⁶

Az individualizáció – nagyon leegyszerűsítve Beckék gondolatvilágát – a modern társadalomban folytonosan jelenlévő, időről időre nekilendülő, újabb és újabb lökésekben jelentkező folyamat, amelynek révén a társadalmi nagy csoportok (osztályok, rétegek) kollektív helyzetének „megfelelően viselkedő” egyénből a folyamatosan változó körülmények között eligazodni, a lehetőségeket értelmezni és értékelni tudó, önálló döntéseket hozni képes individuum válik („*felszabadítási*” dimenzió, Beck 2003: 203). Mindezzel párhuzamosan a férfiaknál folytonos foglalkoztatást, a nők számára családi szerepeket magába foglaló „normál életpálya”, előre nem kiszámítható, nehezen tervezhető, folytonosan módosuló, „összebarkácsol” kockázati életúttá alakul át (Beck 2003). Az individualizáció nem az egyének kezdeményezésére jön létre, hanem a társadalmi alakzatok, formák módosulásai eredményeképpen, és egy olyan társadalom felé halad, amelyben a társadalmi integráció az egyének reflexív döntései révén jön létre (Beck–Beck-Gernsheim 2000).

Az individualizációt „előrelendítő” folyamatokban a foglalkoztatási rendszer átalakulása, a globalizációs tendenciák és a jóléti állam kiépülése játszik meghatározó szerepet. Az individualizálódásban meghatározó szerepe van a mobilitásnak, amely lehetővé teszi a réteghatárok átlépését, illetve az általános gazdagodás révén létrejövő „felvonóhatásnak”, amely individualizálódó életstílusokat enged kialakulni. A modernizáció egy későbbi fázisában, szorosan kapcsolódva a globalizációhoz, új foglalkoztatási formák – rugalmas munkaidő, részmunka, távmunka stb. – terjedése állítja folytonos választás elé a munkavállalókat. A jóléti állam általánossá válását pedig az individualizáció „szálláscsinálójának” tekinthetjük, amennyiben az ellátásukhoz való hozzáférés döntően egyéni teljesítményeken és jogokon alapul (Beck–Beck-Gernsheim 2000: 115 ff.).

Dolgozatunk szempontjából érdemes kiemelni, hogy bár Beck az 1989–90-ben induló társadalmi átmenetnek önálló munkát nem szentelt, ám Ulrich Beck és Elizabeth Beck-Gernsheim *Individualisation* című közös könyvükben számos esetben utalnak a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenetre, illetve tárgyalják a Kelet-Németországban jellemző családi viszonyokat. Sőt a könyv egy NDK-s epizóddal indul („kockázatos szabadság”), és Beckék megjegyzése, hogy az átalakulás lehetővé teszi az „állam által kialakított, megerősített, normál életrajztól való megszabadulást” (i. m. 2.) nyilvánvalóvá teszi, hogy az átmenetet, a „rendszerváltozást” is beilleszthetőnek tartják későmodernizációs elméletükbe.

5 A címet Friedrich-től kölcsönöztem (Friedrich 1998).

6 Noha a kockázattársadalom elméletét Ulrich Beck dolgozza ki, és abban a folytonos individualizálódás körülményei és következményei az elméleti konstrukció elengedhetetlen elemét képezik, mégis – különösen a családdal kapcsolatos tendenciákat tárgyalva – indokolt Beck és Beck-Gernsheim közös munkájáról beszélni. Jól nyomon követhető, hogy Beck már a kockázattársadalom kidolgozása során is extenzíven alapoz felesége, Beck-Gernsheim korábbi nevek közötti viszonyokat, családszociológiai problémákat elemző munkásságára. A 2000-ben megjelent *Individualisation* munkát pedig már közösen jegyzik (Beck 1986, Beck–Beck-Gernsheim 2000).

Az individualizálódás a társadalmi formák átalakulásából következik, alapvetően a munkapiaci helyzet változása révén jön létre, ám minden egyes fázisában együtt jár a családi viszonyok átalakulásával. Míg a modernizáció első fázisa a nemek között szigorú munkamegosztást és a nukleáris kiscsalád létrejöttét feltételezi, addig a késői modernitásban a nők képzésben és foglalkoztatásban való növekvő részvételével az új együttélési formák terjedése, a családalapítás pluralizálódása jön létre (vö.: Beck 2003, 5. fejezet, Beck–Beck–Gernsheim 2000: 8. fejezet). Nemcsak a foglalkoztatás „normál életútja” bomlik fel, de a „házasságtól a sírig tartó” házastársi kapcsolat is. Bár Beckék elemzése részletesebb és erőteljesebb a párkapcsolati viszonyokat illetően (vö. i. m. 6. fejezet), a gyermekvállalás ambivalenciáinak taglalása során egyértelműen kiderül, hogy elméleteinkben a gyermekvállalásról való döntés is egyre körülményesebb tervezést és megfontoltságot igényel (i. m. 125). Azaz a gyermekvállalás kérdésében is feltételezik a kollektív entitásoktól „megszabadult”, az individuális preferenciák alapján meghozott döntést.

Az individualizáció mint a mindenféle autoritástól (egyház, közösség, család) való „megszabadulás”, a demográfia egyik legnépszerűbb elméletében, a „második demográfiai átmenet” elméletében is kulcsszerepet tölt be (Lesthaeghe 1996), ám ebben a folyamat kulturális dimenziója (értékváltozások) a hangsúlyos, és így a becki koncepció „*varázstalanodás*” dimenziójához (Beck 2003: 233) kapcsolódik. A változások következményeit illetően a két közelítés ugyanazokat a jelenségeket (az élettársi kapcsolatok növekvő jelentősége, párkapcsolati instabilitás, házasságon kívüli születések stb.) emeli ki.

Az individualizációs megközelítések alapján összességében azt a feltételezést fogalmazhatjuk meg, hogy a modernizálódás „előrehaladásával” párhuzamosan, és ebbe illeszkedően a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet során is, a megváltozott körülmények eredményeként felerősödik az egyéni választások szerepe, ami a gyermekvállalási magatartás növekvő heterogenitásában mutatkozik meg.⁷

A korszpecifikus termékenységi arányszám változatai: individualizálódás vagy tagolódás?

A termékenység szintjének legismertebb mutatója a teljes termékenységi arányszám (TTA) amely azt mutatja meg, hogy átlagosan hány gyermeket vállalnának a nők, ha egy adott időszakban jellemző gyermekvállalási hajlandóság állandósulna. E mutatót úgy számoljuk ki, hogy egy adott időpontban a gyermekvállaló korban lévő női népesség korszpecifikus arányszámait⁸ összegezzük. A TTA előnye, hogy *egy számmal* jellemzi a teljes reprodukív korú népesség magatartását, megragadhatóvá tesz egyfajta centrális magatartást. A korszpecifikus arányszámok összehasonlítása viszont lehetővé teszi, hogy megragadjuk az átlag mögött esetlegesen meghúzódó, akár *változó részfolyamatokat* is. A korszpecifikus mutatók másik előnye, hogy grafikusán beszédesek: a korszpecifikus arányszámokat összekötő görbe a gyer-

7 Szorosan kapcsolódunk Burkart eljárásához, aki Beck individualizációs elméletének kritikája során többek között a gyermekvállalási magatartást is az individualizálódás kritériumának tekintette (Burkart 1998).

8 Ez minden egyes életkorra egy hányados, amelyet úgy kapunk, hogy az adott életkorban gyermeket vállaló nők számát elosztjuk az összes megfelelő korú nővel.

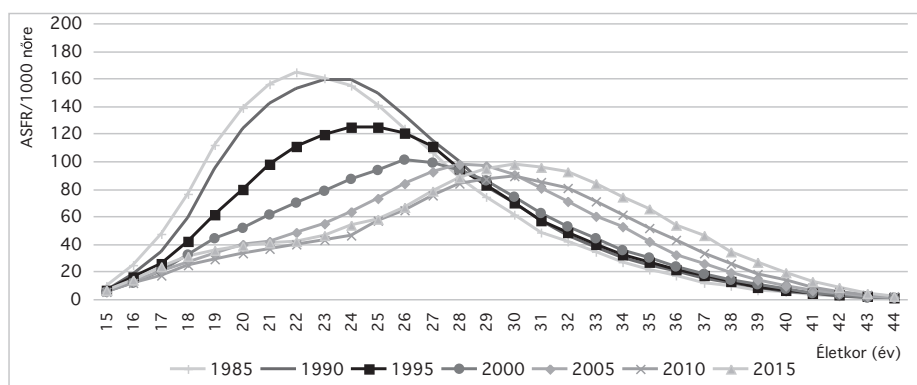
mekvállalás intenzitását életkor szerint, annak heterogenitását láttatva mutatja. A TTA értéke megegyezik a görbék alatti terület nagyságával; ez is jól értelmezhető grafikusán, mégis, a TTA mutató ereje az absztrakcióban rejlik, egy számmal jellemzi a teljes népesség magatartását. A következőkben szinte kizárólag a korszpecifikus arányszámokat összekötő görbékre koncentrálnunk, az összegző TTA mutatóhoz, csak az összefoglaló fejezetben térünk vissza.

Első megközelítés: később és változatosabban

Ne feledjük, a görbék periódusról periódusra való alakváltozása sok százazrek, sőt milliók magatartásának eredménye. A mutató szint- és alakváltozását egyszerre alakítják azok, akik eredeti terveiknek megfelelően válnak (újra) szülővé, akik halasztanak, akik éppen későbbre halasztott gyermekeiket vállalják, akik már elérték az eredetileg kitűzött családnagyságot, és nem kívánnak több gyermeket, illetve akiknek nem szándékosan született gyermekük (vö. 1. ábra). Mit olvashatunk le tehát az egyes évekhez tartozó görbék összehasonlításakor?

(*A centrális tendencia.*) Noha a *halasztás* közismert mutatója a nők gyermekvállaláskor jellemző átlagos életkora⁹, a halasztás folyamata a korszpecifikus görbéinken is jól követhető; a gyermekvállalás jellemző centrális életkora folyamatosan tolódik jobbra, azaz a születések jellemzően később következnek be. 1990-ban 23 és 24 éves korban, két évtized múlva, 2010-ben 30 éves kor körül tetőzik a görbe, azaz 6-7 évvel jobbra került a gyermekvállalás legintenzívebb időszaka. Ezt követően, 2010 után nem látszik a görbe életkor mentén történő elmozdulása. Mindez arra utal, hogy az új évezred második évtizedének elejére a *halasztás befejeződött*, a *késői gyermekvállalási minta 30 év körüli* átlagos gyermekvállalási életkornál stabilizálódik.

1. ábra: Korszpecifikus termékenységi arányszámok 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015

Forrás: saját számítás, KSH népmozgalmi adatok alapján.

9 E mutató szerint az anya átlagos életkora gyermekvállalásakor 1980-ban 24,7, 1990-ben pedig 25,6 év volt. Két évtized alatt e mutató közel négy évvel nőtt, és 2011-ben 29,4-re emelkedett. (Az első gyermekvállalás életkora ugyanezen időszak alatt közel öt évvel emelkedett.) 2011-től már nem emelkednek az átlagéletkorok. Részletesebben lásd Spéder 2019: 47–48.

(A görbe alatti terület nagysága.) A TTA értékének megnevezése nélkül is jól látható, hogy az 1990-es évi kiinduló görbe alatti területhez az idő múlásával egyre alacsonyabb terület tartozik, azaz csökken a termékenység szintje. Azonban a TTA mutatószámainak ismerete nélkül nem tudjuk, hogy 2005-ben vagy 2010-ben volt-e nagyobb a görbék alatti terület, vagy éppen azonos volt.¹⁰ Az viszont jól kivehető, hogy 2015-ben a görbe alatti terület megnő, azaz a termékenység szintje magasabb, mint 2010-ben. Az, hogy a termékenység a halasztás időszakában csökken, természetes; jól követhető például, hogy a 25 évesek körében évről évre kisebb az ezer nőre jutó gyermekszám, mert közülük egyre többen halasztanak, azaz ebben az életkorban nem vállalnak gyermeket. Ha azonban csak halasztásról lenne szó, és mindenki 5 évvel halasztaná el a gyermekvállalást, akkor egy idő után a 30 évesek körében kellene érzékeltesen megnőnie a gyermekvállalási arányszámnak, ami azonban nem következik be.¹¹

(A görbe alakja.) A leginkább szembetűnő, hogy erőteljesen megváltozott a görbék alakja; a gyermekvállalás az életkor mentén egyre inkább „szétterül”, egyre kevésbé koncentrálódik az életút egy meghatározott időszakára, tehát megnőtt a gyermekvállalás időzítésének heterogenitása. A heterogenitás növekedése természetesen értelmezhető az individualizálódás megnyilvánulásaként. Kérdés, vajon arról van-e szó, hogy az életpálya intézményesen egyre kevésbé szabályozott, és/vagy az érintettek egyre kevésbé érzik, hogy az életpálya eseményei számukra egyre kevésbé „előírtak”. Azaz, egyre nagyobb szabadságuk van abban, hogyan időzítik a felnőtté válás kulcseményeit, ezen belül a szülővé válást, a további gyermekek vállalását (Beck 1986, Buchmann 1999)¹²

Második megközelítés: iskolai végzettség szerinti egységesülés és tagoltság

Az iskolai végzettség és a termékenység közötti viszonyok kutatása a demográfiában hosszú múltra tekint vissza és a különböző módszerekkel végzett kutatások számos izgalmas, egymást erősítő, de nemegyszer egymásnak ellentmondó eredménnyel jártak (Andorka 1987). Az elemzések többsége azt állapította meg, hogy a nők iskolai végzettségének emelkedésével a gyermekvállalási hajlandóság csökken. Ezt az eredményt leggyakrabban azzal magyarázzák, hogy a magas végzettségűek általában magasabb keresettel rendelkeznek, így körükben a gyermekvállalás magasabb haszonáldozati költséggel (elmaradt bevételek), alacsonyabb életpálya-jövedelmekkel jár, illetve hogy a gyermekvállalás csökkenti a karrieresélyeiket is. A legújabb, főként a skandináv országokban végzett vizsgálatokban ugyanakkor nem található meg ez a negatív kapcsolat (Jalovaara et al. 2019). Ennek feltételezett oka egy másik mechanizmus, a jövedelmi hatás működése, illetve a gyermekellátó intézmények kiépültsége. A magas végzettség ugyanis nemcsak magasabb elszalasztott jövedel-

10 Ha ez utóbbiról van szó, a TTA mindkét évben 1,3 volt.

11 A TTA-ban, azaz a görbék alatti terület nagyságának időzítés (halasztás vagy előrehozás) okozta torzulását a „kiigazított termékenységi arányszám” szűri ki. Erről részletesebben vö. Bongaarts–Feeny 1998, Berde–Németh 2015.

12 Jelenlegi vizsgálatunk szempontjából nem lényeges, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy legutóbbi elemzéseinkben (Kapitány–Spéder 2018, Kapitány 2018) a termékenységi magatartás bipolárisává válására utaló jeleket is találtunk.

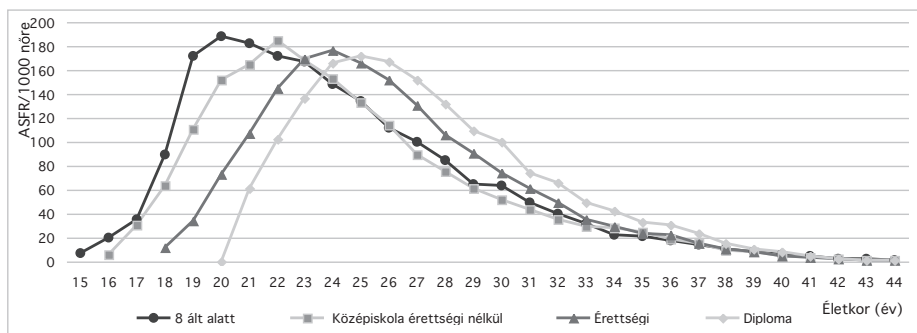
met, de ténylegesen magasabb jövedelmi státuszt, és így relatíve alacsonyabb gyermekellátási költségeket jelent; a bölcsődék és óvodák pedig megkönnyítik a család és munka összeegyeztetését. Meg kell jegyezni, hogy az iskolai végzettség hatására vonatkozó eredmények eltérő volta következhet a termékenységi magatartás eltérő aspektusainak (első, második vagy további gyerekek időzítése, adott kohorszok termékenysége, befejezett gyerekszám) vizsgálatából is, illetve abból, hogy az iskolai végzettség hatását nagyban befolyásolja az adott országra jellemző családpolitikai rezsím, továbbá hogy milyen elképzelések uralkodnak a nemi szerepekről.

A hazai szakirodalom a szocializmus időszakát tekintve a termékenység iskolai végzettség szerinti homogenizálódását, az iskolai végzettség szerinti különbségek halványodását emeli ki (Klinger 1995). A népszámlálási adatok segítségével az egyes életkori csoportokat vizsgálva Andorka Rudolf megállapította, hogy noha az alapfokú végzettségűek termékenyége a legmagasabb, a magas végzettségűek befejezett termékenysége is növekedett és elérte, majd 1990-ben meg is haladta a középvégzettségűek befejezett termékenységét (Andorka 1996).

Az iskolai végzettség szerinti korszpecifikus ráták a népszámlálások évében vizsgálhatók meg megbízhatóan, ugyanis ekkor van pontos képünk arról, hogy a termékeny életkorban lévő népesség milyen iskolai végzettséggel rendelkezik. Ahogy már jeleztük, amikor a korszpecifikus arányszám iskolai végzettség szerinti eltéréseit vizsgáljuk, akkor a termékenység szintbeli különbségei (a TTA-nak megfelelő mutató) helyett nagyobb hangsúlyt helyezünk a görbék csúcsosodására (medián) és a görbék alakjára (időzítés szerinti variancia).

Mi jellemezte tehát a nők iskolai végzettség szerinti termékenységi magatartását 1990-ben? A kohorszspecifikus arányszámokat iskolai végzettség szerint „összekötő” görbéink nagy fokú hasonlósága tűnik ki (2. ábra). A görbék ugyan eltérő életkorban indulnak, de minden esetben meredeken emelkednek, majd a csúcstól gyors csökkenést követően lelassulnak és végül lecsengenek. A legszembetűnőbb különbség a jobbra tolódás, azaz a késleltetés, mind a görbék indulásában, felívelésében, mind pedig a medián életkort tekintve. A későbbi indulás legnyilvánvalóbb oka, hogy a különböző iskolai végzettségűek eltérő életkorban fejezik be az iskolai pályafutásukat, így a gyermekvállalás „valós” kockázati periódus, amikor a gyermekvállalás reális opció, eltérő időpontban kezdődik. (Ehhez illeszkedően az első gyermek vállalásának átlagos életkora 1990-ben, iskolai végzettség szerint rendre: 20,6; 22,1; 24,1 és 27,0 év.) A részletesebb vizsgálat persze felfedi, hogy a görbék meredeksége és lefutása között is vannak különbségek. Mégis azt érdemes rögzíteni, hogy az *iskolai végzettség szerinti különbségek* – különösen, ha figyelembe vesszük a 70-es évekbeli eltéréseket (Andorka 1987) – *elenyészőek*. Ha a korszpecifikus arányszámokat összegezzük, akkor iskolai végezettség szerint az elemi szintről indulva 1990-re a következő végzettségspecifikus TTA-kat kapjuk: 1,97, 1,78, 1,70, 1,70. Azaz a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségű nők gyermekszáma közötti eltérés 0,27 volt.

2. ábra: Korszpecifikus termékenység iskolai végzettség szerint, 1990

Forrás: KSH Népszámlálás 1991, saját számítás.

Az új évezred első évtizedében született munkákban, ahol az iskolai végzettséget és a termékenységet vizsgálják (Bartus et al. 2012, Husz 2006, Spéder 2003), alapvetően a termékenység szintjére koncentráltak, és az elemzések óvatosak voltak, hiszen az átalakulás ekkor még intenzíven folyt. A halasztás az alapfokú végzettségeket kivéve az összes többi iskolai végzettség esetében tetten érhető volt. Husz az 1990 és 2001 közötti időszak elemzése alapján arra jutott, hogy 2001-ben az érettségivel rendelkezők között a legalacsonyabb a termékenység. Körükben egyértelműen jelen volt a halasztás és a kevesebb gyermek vállalásának (stopping) hatása, ám felhívta a figyelmet, hogy az iskolai expanzió a ténylegesnél alacsonyabb szintűnek mutatja a végzettségi csoport gyermekvállalási hajlandóságát. A humán tőke felétékelődése alapján végül mégis a magasabb iskolai végzettségűek termékenységi visszaesését (erőteljesebb stopping) tartja valószínűbbnek (i. m: 58–63.). Korábbi tanulmányunkban egy előreszámítást felhasználva arra utaló jeleket találtunk, hogy a középső iskolai végzettségben lesz a legnagyobb a visszaesés, és az iskolai végzettség és a termékenység szintje között egyfajta tükrözött J alakú kapcsolat jön létre (Spéder 2003: 109 ff.). Milyen következtetésre juthatunk tehát az iskolai végzettség szerinti korszpecifikus ráták időbeli összehasonlításával?

A különböző iskolai végzettséggel rendelkezők gyermekvállalási magatartásának megváltozását a két népszámlálási időpont (1990 és 2011) közötti összehasonlítással végezzük el. A mintaváltás szempontjából különösen szerencsés a két évtized összehasonlítása. Érvelésünk szerint az 1990-es év egyértelműen az államszocializmus utolsó időszakának reprodukciós viszonyait tükrözi. Noha 2011-ben a termékenységi magatartás átalakulását nem tekinthetjük teljesen befejezettnek, az adott év jellemzői mégis jól jelzik, hogy milyen új *végzettségspecifikus gyermekvállalási magatartások kristályosodnak ki*. Ezt megerősíti a 2016-os mikrocenzus segítségével végzett elemzésünk (Kapitány–Spéder 2018) is, amely 2011 és 2016 összehasonlításakor mérsékelt módosulást mutatott ki.

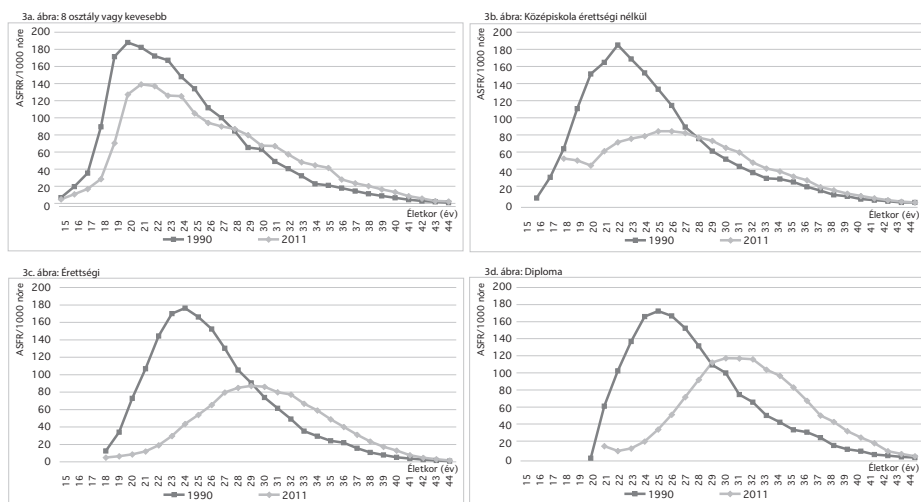
Egyértelmű magatartás-változás tárul elénk, ha a legmagasabb iskolai végzettség szerint számoljuk ki és hasonlítjuk össze az 1990-es és a 2011-es korszpecifikus termékenysé-

gi arányszámokat. A módosulás csaknem minden iskolai végzettségi szintet érint, és egyben az is szembetűnő, hogy a változások jellege lényegileg tér el egymástól (vö. 3. ábra).

A legkevésbé a *csak alapfokú* képzettséggel rendelkezők magatartása változott meg, bár a ráták többnyire és leginkább a legfiatalabbak körében csökkentek (3.a.). Az e csoportba tartozók közül nagyon sokan igen korán (a 20-as éveik legelején) vállalnak gyermeket, és gyermekvállalási hajlandóságuk ezt követően is csak mérsékelt ütemben csökken. A születési sorrend szerinti differenciálás rámutathatna arra, hogy közülük nagyon sokan korábbi életszakaszukban vállalják második, harmadik és további gyermekeiket, és így magas gyermekszámot érnek el.¹³

A legérzékenyebb és talán legmeglepőbb *alakváltozáson az alsó-középréteg* (szakmunkás végzettséggel rendelkezők) gyermekvállalási profilja ment keresztül. Korábban, 1990-ben termékenységi pályájuk nagyarányú korai gyermekvállalással indult, amely az életkor emelkedésével párhuzamosan viszonylag gyorsan és meredeken csökkent. Két évtized elmúltával viszont sokkal alacsonyabb szintű és „szétterjedt” (szórt) gyermekvállalási gyakorlattal találkozunk. Kijelenthetjük, hogy 2011-ben e csoportnak a leheterogénebb a gyermekvállalási magatartása. Az alsó-középhezlyeztűek között vannak korai és késői gyermekvállalók is, és nem találunk igazán kiemelkedő életkori módozst sem. Számokban kifejezve: a 2011-ben 21–31 évesek 11 évjáratát összehasonlítva, a gyermekvállalás intenzitása közel áll egymáshoz. A legmagasabb (84,14%) és a legalacsonyabb (59,44%) közötti eltérés kevesebb mint 25 ezrelék.

3. ábra: Korspecifikus termékenység az egyes iskolai végzettségi csoportokban, 1990, 2011 (%)

Forrás: saját számítás, KSH a népszámlálás és a népmozgalmi adatok felhasználásával.

13 Megjegyezzük, hogy a 2016-os mikrocenzus adatainak felhasználásával végzett elemzés szerint az alapfokú végzettségűek gyermekvállalási korprofilja még közelebb került az 1990-es korprofilhoz, hiszen a fiatalokúak korspecifikus arányszáma 2011 és 2016 között lényegesen megemelkedett. (A 21 évesek körében például 177,12%-ra.)

Az érettségivel rendelkezők (felső-középvégzettségűek) gyermekvállalásának mintázata is átalakult¹⁴ és megváltozott görbéjük hasonlít leginkább a teljes reprodukív korban lévő női népesség görbéjéhez. A gyermekvállalás intenzitása csökkent, a centrális életkor későbbre tolódott, a görbe elnyúltabbá vált (3c. ábra). 1990-ben a 24 évesek körében 176,16 az ezer nőre jutó gyermekszületés (%), míg 2011-ben a 29 évesek körében 87,02 % a mutató értéke. Két évtized elteltével a modális életkor 5 évvel magasabb lett, és a modális életkorú nőkhöz tartozó ezer nőre jutó gyermekszám értéke feleakkora, mint 1990-ben.

A felsőfokú végzettségűek gyermekvállalásának intenzitása 1990-ben a 25. életévben volt a legmagasabb, és noha annak értéke a többi végzettségi szinthez képest alacsonyabb, a 172,16% alig marad el az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében jellemző legmagasabb értéktől. A termékenységi mutató értéke 21 éves kortól meredeken ívelt felfelé, majd azt követően fokozatosan csökkent. Két évtized elteltével a görbe alacsonyabb, más iskolai végzettséghez viszonyítva „koncentráltabb” és talán a legkevésbé heterogén. Az érettségizettektől alig különbözik, ám attól egyértelműen magasabb és „karcsúbb”. A felsőfokú végzettségűekre jellemző leginkább, hogy gyermekvállalásukat rövid életkori fázisra, 28–34 éves korukra koncentrálják.

Nem állíthatjuk azonban, hogy a kor- és végzettségspecifikus termékenységi arányszámok nem módosultak 2011 óta, és azt sem, hogy nem fognak változni a jövőben, hiszen a termékenységi magatartás átalakulása 2011-ben még nem fejeződött be teljesen. Véget ért ugyan a halasztás általános, mindent átható folyamata, ám azt általában a visszapótlás (recuperation) időszaka követi, ami főképpen az idősebb életkorúak, a jóval 30 év feletti korszpecifikus arányszámait módosíthatja érdemben. Ezzel összhangban van, hogy 2011-et követően, ha csak kismértékben is, de nőtt a TTA, ami az arányszámok és a görbék emelkedésében jelenik meg.

Amennyiben a 2011-es iskolai végzettség szerinti *termékenységi szint* megállapításához összegezzük a kor- és végzettségspecifikus arányszámokat, akkor *egy tükrözött J alakú* összefüggést kapunk: a középső végzettségűek termékenysége a legalacsonyabb, az elemi végzettségűeké és a felső végzettségűeké a legmagasabb. (Az értékek rendre: 1,70, 1,21, 1,05, 1,30). Noha ezek az értékek is tovább változhatnak, illetve az érettségizettek értéke némileg alulbecsült (lásd 13. lábjegyzet), úgy véljük, hogy az iskolai végzettségi szintek szerinti relációk a jövőben nem fognak teljesen átalakulni.

Összességében azt a következtetést vonjuk le, hogy a termékenységi magatartás az időzítés heterogenitását tekintve, de a görbék alatti terület nagysága (a termékenység szintje) szempontjából is *tagoltabbá, státuszhoz kötöttebbé* vált. Az alacsony végzettségűek, akik a gyermekvállalási korban lévők szűkülő és így egyre szelektívebb csoportját képezik, fiatal és magas gyermekvállalási mintával rendelkeznek,

14 Itt meg kell jegyeznünk, hogy a 19–23 évesek „valós” magatartását és különösen annak összehasonlítását akadályozza a vizsgált időszakban végbemenő masszív felsőfokú iskolai expanzió, ami elsősorban ezt a csoportot és korosztályt érinti. Az iskolai expanzió a „kockázati népesség” kiterjedtségére van hatással, hiszen a 19–23 évesek egyre növekvő része lesz felsőfokú végzettségű, és mivel a képzésben lévők nagyon ritkán vállalnak gyermeket, a korszpecifikus ráta e csoportban és jelzett életkorúak körében „alulméri” a termékenységi arányokat.

ami az elmúlt negyedszázadban alig változott. A legerőteljesebb változás – mennyiségi csökkenés és a heterogenitás növekedése – a középvégzettségűek körében érzékelhető. Mindkét középvégzettségű csoport centrális arányszáma alacsonyabb, mint a diplomával rendelkezők maximális értéke. Elképzelhető ugyan, hogy végzettségspecifikus TTA-juk a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkétől alig fog különbözni, de a TTA ekkor el fogja fedni, hogy a csak szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők gyermekvállalásának időzítése igen heterogén.

A reprodukzív korú női népesség korszpecifikus termékenységi arányszámainak időbeli alakulását nyomon követve felvetettük annak lehetőségét, hogy a magatartásváltozást (növekvő heterogenitás) az individualizálódás megnyilvánulásának tekintsük. Az előbbieken bemutatott összefüggések azonban arra világítottak rá, hogy a magatartások ma sokkal inkább státuszhoz kötöttek, így azokat *státuszdifferenciálódásként* (kikristályosodásként) érdemes leírni, azaz félrevezető lenne azt az individualizálódás megnyilvánulásaként értelmezni. Ugyanakkor egyes iskolai végzettségi csoportokon belül, főképpen a középvégzettségűek körében nőtt az első gyerek időzítésének heterogenitása.¹⁵ Kérdés, hogy ezt egyfajta individualizálódási jelnek tekintsük, vagy arról van szó, hogy e csoporton belül további jellegzetes magatartások összegződnek.

Kohorszperspektíva: az átalakulási folyamat generációs nyomvonalai

Perspektívát váltunk: a történeti idő és a társadalom egésze helyett az egymás után születő évjáratok termékenységi pályáját követjük és helyezzük el kronologikusan. Feloldjuk tehát azon feltételezésünket, hogy „amennyiben a gyermekvállalási hajlandóság nem változik”, és a változó gyermekvállalási gyakorlatot úgy követjük nyomon, hogy az egyes születési évjáratok évről évre idősebbek lesznek. Az egyes évjáratokhoz tartozó korszpecifikus ráták így azt mutatják meg, hogy egy-egy évjárat az adott életkorban, illetve az adott éltkorig hogyan viselkedett, a gyermektelenség részaránya és a befejezett termékenység pedig azt mutatja meg, hogy mi jellemző a termékenységi életpálya befejeződésekor.

Az egyes évjáratok által bejárt termékenységi pályák

Kiindulásként tekintsük referenciának az 1960-as évjáratot. Ők jól reprezentálják az államszocializmus utolsó időszakát, hiszen a gyermekvállalási pályájuk meghatározó szakasza a 80-as években, 20–30 éves koruk között valósult meg. Azt követjük nyomon tehát, hogy az adott évjáratok az egyes időpontokban milyen korszpecifikus értékeket mutattak; hogyan indul, ível fel, sűrűsödik be, majd hajlik vissza az egymást öt éves késéssel követő évjáratok termékenységi pályája (4. ábra).

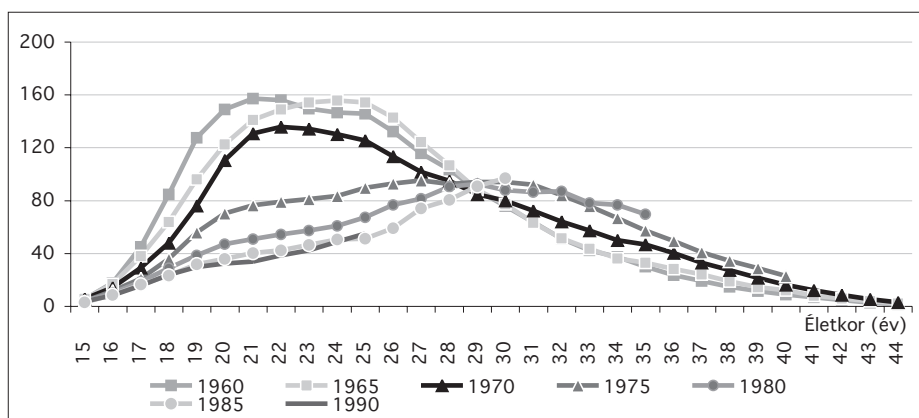
Szembetűnő, hogy az 1960-ban, 1965-ben és 1970-ben születettek gyermekvállalási pályája, azok alakja alig tér el egymástól, noha az 1970-ben születettek a rend-

¹⁵ A gyermekvállalás életkori heterogenitását az iskolai végzettség szerinti, átlagtól való átlagos eltéréssel mértük.

szerváltozás idején még csak 20 évesek voltak, így feltételezhető volt, hogy a rendszerváltás az ő családalapítási magtartásukra is hatással lesz, hiszen ezen női évjárat szülései alapvetően a rendszerváltozást követő időkben következtek be. Gyermekvállalási gyakorlatuk mintázata mégis inkább a rendszerváltás előtti időszak jellegzetességeit mutatja. Jól láthatóan először az 1975-ben születettek gyermekvállalási gyakorlata tér el a korábbiaktól. Bár magatartásuk az indulás időszakában, 1995-ig a korábbiakban ismertekhez hasonlóan alakult, azt követően megtorpant, és egy elnyúlt, centrális pont nélküli „fennsík” alakult ki, ami több mint tízéves stagnálást követően váltott lejtmenetbe. A később született évjáratok esetében, akik pályáját jelenleg kevésbé látjuk teljességében, újra kivehető egy centrális, sűrűsödési pont kialakulása, illetve feltételezhető a görbék elnyúlása.

Noha a törés a korábbi gyermekvállalási mintával az 1975-ös évjárat esetében válik nyilvánvalóvá, a változás ebben az évjáratban még nem teljeskörű. A görbe alakváltozása az 1980-ban születetteknel, sőt egészen az 1985-ös évjáratig folytatódik. Mivel az 1980-as és 1985-ös évjáratok közötti eltérés nem látszik radikálisnak, hajlunk arra, hogy a *80-as évek elején született évjáratokat tekintsük az új gyermekvállalási minta „első” megvalósítójának.*

4. ábra: Kohorsz- és korszpecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), egyes születési évjáratok (1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985) körében (összes gyermek)

Forrás: saját számítás, KSH Termékenységi adattárból

Terjedő gyermektelenség

A gyermektelenség vizsgálata, az azt létrehozó folyamatok értelmezése és a gyermektelenség társadalmi összetételének feltárása mára a demográfiában szinte önálló kutatási ágazattá nőtte ki magát a (Hagestaad–Call 2007, Tanturi–Mencarini 2008, Mieltinen et al. 2015). A jelenség önmagában is elemzésre méltó, ám a termékeny-

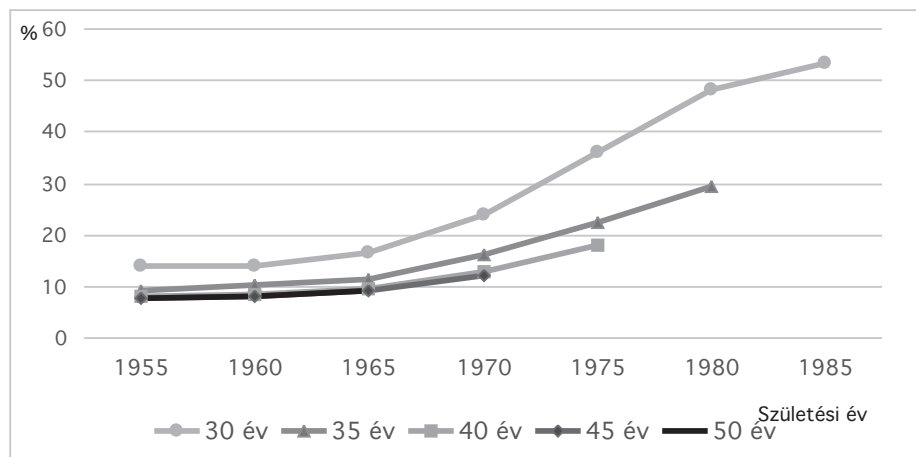
ségben betöltött „szintcsökkentő” szerepe miatt különösen érdekes az alacsony termékenység létrejöttében.

A gyermektelenség nem magyar jelenség, sőt Magyarországot és a volt szocialista országokat sokáig nem jellemezte magas gyermektelenség (vö. Miettinen et al. 2015, Sobotka 2017). Viszont Nyugat-Európa számos országában, különösen a német ajkú országokban régóta jelen van (Vö. Dorbritz–Ruckdeschel 2013), sőt a 20. század végén Olaszországban és Finnországban is jellemzővé vált (Tanturi–Mencarini 2008, Miettinen et al. 2015). Az összehasonlító vizsgálatokban, amelyek azonban általában megálltak a 60-as években született kohorszoknál, Magyarország egyelőre az alacsony gyermektelenségű országok körében szerepel. Ennek ellenére ma Magyarországon is kiemelt figyelmet érdemel ez a jelenség, mert egyértelműen terjed (Szalma–Takács 2012, Szabó 2015).

A gyermektelenség alakulását nyomon követő adataink az adott életkorban (30, 35, 40, 45 és 50 évesek) gyermektelenek részarányát mutatják (5. ábra). Az 1960-as és 1965-ös évjáratú nők kevesebb mint egytizede maradt gyermektelen, több mint kilenc-tizedének született (első) gyermeke. Az 1970-ben születettek körében néhány százalékkal magasabb a gyermektelenség, míg az 1975-ben születettek, bár termékenységi pályájukat 2015-ben még nem fejezték be, ekkor 9 százalékponttal magasabb aránnyal rendelkeznek, mint 60-as évjáratúak; 18 százaléknak 40. életévükig még nem született gyermeke. Frejka–Sardon (2003) azt becsülik, hogy a 40. életév után egy-egy évjáratban a gyermekek 1-2 százaléka születik. Ez alapján biztosak lehetünk abban, hogy az 1975-ben születettek körében a korábbi évjáratokhoz képest érdemben magasabb lesz a gyermektelen nők részaránya.

Ma még nyitott, hogy az 1980-ban és az azt követően születettek – az adatgyűjtés lezárásakor harmincasok – gyermekvállalási karrierje hogyan alakul, ám okunk van azt feltételezni, hogy a szülővé válás arányában nem fogják „felülmúlni” az 1975-ös generációt. Ha ez így lesz, akkor a mai harmincasok gyermektelensége a húsz százalékot is megközelítheti vagy akár el is érheti, ami már európai összehasonlításban is magas gyermektelenségnek minősül. Feltételezésünk azon alapul, hogy az egyre fiatalabbak körében az egyes generációk adott életkorra jellemző gyermektelensége mértékét illetően nyíltnak látszik az olló. Míg például az 1975-ös évjáratokban 35 évesen 13,6 százalékponttal voltak kevesebben a gyermektelenek, mint 30 éves korukban, ugyanez a százalékos különbség az 1980-as évjáratban 18 százalékpont körüliire nőtt. Nem lehetetlen persze, hogy az olló záródjon, ehhez azonban arra lenne szükség, hogy az 1980-ban és később születettek körében a harmincas éveik során emelkedjen a szülővé válók részaránya.

5. ábra: A gyermektelen nők részaránya az egyes születési évjáratokban, különböző életkorokban

Forrás: saját számítás, KSH Termékenységi adattár.

Nem feladatunk itt a gyermektelenséget kialakító mechanizmusok átfogó tárgyalása, ám a termékenységi változások meghatározó „motorjával”, a halasztással mégis helyénvaló foglalkoznunk. A halasztást általánosságban szokás tárgyalni, pedig az elsősorban a szülővé váláskor, az első gyermek vállalása vagy elhalasztása dilemmája alkalmával kulcskérdés. Azok a körülmények ugyanis, amelyek a halasztást motiválják – egyik oldalról az elhúzódó képzési idő és a munkapiacra való belépés nehézségei, másrészt a szülővé válással versenyző életcélok (munkavállalás, karrier, szabadidőeltöltés) –, alapvetően a szülővé válással vannak konfliktusban. Az első gyermeket követően ugyanis az említett alternatív opciók nagyban beszűkülnek, ezért a halasztás elsősorban a szülővé válás időzítésében meghatározó. Ugyanakkor úgy látjuk, hogy a szülővé válás minél későbbi életkorra való halasztása fokozatosan növeli a gyermektelenség esélyét. Egyrészt az életkor növekedésével nőnek a biológiai kockázatok: 35 éves kort követően lassan, a 40. életév után pedig rohamosan nő a termőképesség (Leridion 2008, idézi Kapitány 2010). Ezt megerősíti Szalma Ivett és Takács Judit mélyinterjú vizsgálata, amelyből többek között kiderül, hogy az életkor növekedésével nő a sikertelen teherbeesés esélye (Szalma–Takács 2012), Kamarás pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az életkorral nő a magzati elhalálozás kockázata is (Kamarás 2012). A biológiai óra ketyegése másrészt azzal a veszéllyel jár, hogy ha az első gyermek vállalása túl sokáig halasztódik, az érintettek szándékaik ellenére sem tudják majd megvalósítani gyermekvállalási terveiket, így végül gyermektelenek maradnak.

Szabó Laura népszámlálási adatokon végzett elemzése (Szabó 2015, 2019) lehetővé teszi, hogy a gyermektelenséget iskolai végzettség szerint is megvizsgáljuk. A magas iskolai végzettségűek körében – a várakozásoknak megfelelően – mindig magasabb volt a gyermektelenség, mint a középső vagy az alacsony iskolai végzett-

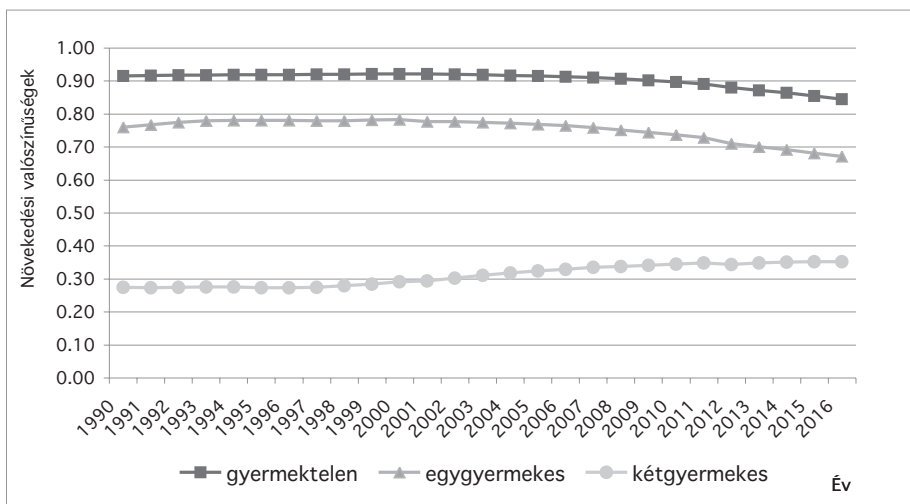
ségűek között. Ez még a 60-as években születettek körében is jellemző volt, akiket nagyon alacsony (10 százalék alatti) gyermektelenség jellemezte. A gyermektelenség növekedésével alig változott annak társadalmi profilja: a gyermektelenség mértéke az iskolai végzettséggel párhuzamosan emelkedik.¹⁶

Gyermekszám szerinti pluralizálódás

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy mennyiben változott a nők családnagyság szerinti megoszlása. A családnövekedési valószínűségi mutató azt méri meg, hogy a termékenységi életpályájukat (már majdnem) befejező, 40–44 éves nők milyen eséllyel vállaltak legalább egy gyermeket (azaz nem maradtak gyermektelenek), továbbá az egy gyermeket már vállaltak milyen eséllyel lettek kétgyermekesek, hogy a kétgyermekesek milyen eséllyel lettek nagycsaládosok (háromgyermekesek), és így tovább.

E mutató változásai egyértelmű átalakulást, a végső *gyermekszám szerinti pluralizálódást* jelzi. Az előbbieken már részletesen ismertettük, hogy Magyarországon egyértelműen nőtt a gyermektelenség aránya. Ez jól látszik ábránkon is, hiszen az első gyermeküket vállalók aránya az ezredfordulón megfigyelhető 92 százalékról 84 százalékra csökkent.

6. ábra: Családnövekedési valószínűsége Magyarországon, 40–44 évesek, 2000–2016

Forrás: KSH, Népmozgalmi adatok; KSH, Termékenységi adattár.

Az első gyermeket követően másodikat is vállalók részaránya 78 százalékról 67 százalékra esett vissza. Másként fogalmazva: komoly mértékben nő az egy gyermeket követően „megállók” (stopping) aránya.¹⁷ Végül a rendszerváltáskori 25 százalékról

¹⁶ Szabó egy korábbi munkájában a magas végzettségű, nagyvárosi (budapesti) női népesség mellett a lakásviszonyokat tekintve hátrányos helyzetű és vidéken élő nők körében is átlag feletti gyermektelenséget lát (Szabó 2015).

¹⁷ A jelenség általánosan jellemző a régióban; lásd Zeman et al. 2018.

az ezredfordulóra 27 százalékra, majd 2016-ra 35 százalékra emelkedett a két gyermek után harmadikat is vállalók részaránya (vö. 6. ábra). E három változás eredményeként komolyan csökkent a kétgyermekes családok részaránya. A gyermektelenek, az egygyermekesek, a kétgyermekesek és a három- és többgyermekesek aránya ennek megfelelően a következőképpen alakult át:

1. táblázat: A 40–44 éves nők megoszlása termékenységük szerint, 1990, 2015

	1990	2015
gyermektelen	8,5	15,5
egygyermekes	22,0	27,8
kétgyermekes	50,5	36,8
három- és többgyermekes	19,0	19,9
Összesen	100	100

Forrás: saját számítás KSH (2015) adatai alapján

Összességében megállapíthatjuk, hogy a nők gyermekvállalása gyermekszám szerint heterogénebb lett, egyfajta pluralizálódás következett be. Meghatározónak tartjuk, hogy noha a kétgyermekes családmodell továbbra is domináns,¹⁸ mégis óriási népszerűségvesztése következett be. Míg egy negyed évszázaddal ezelőtt e modell kiemelkedő szerepe megkérdőjelezhetetlen volt, mára a hazai gyermekszám szerinti megoszlás csak alig több mint harmadát teszi ki. Ugyanígy említhetnénk azonban a gyermektelenség vagy az „egygyermekesség” növekedését is, ami a kétgyermekes családmodell kárára következett be; végül pedig azt is, hogy a sokgyermekesek részaránya Magyarországon nem változott.

A termékenységi adattár nem teszi lehetővé a társadalmi ismérvek szerinti vizsgálatot, így a családnagyság és a társadalmi státusz kapcsolatára csak óvatosan, de a sorrend (paritás) szerinti elemzésekből következtethetünk.¹⁹ Ezek alapján arra szorítkozunk, hogy más tényezőket (például vallásosság, kapcsolat felbomlása, társadalmpolitikai periódus) figyelmen kívül hagyva az *iskolai végzettség* szerinti eredményeket tekintsük át. A sorrend szerinti vizsgálatok alapján a legmagasabb végzettségűek körében marad el leginkább az első gyermek vállalása, azaz jellemző leginkább a gyermektelenség. Az első gyermek megszületését ugyanakkor a magas végzettségűeknél követi leginkább és leggyorsabban a második gyermek vállalása. Az egygyermekes család viszont a közepes végzettségűek között a legjellemzőbb. Végül a harmadik gyermek vállalásában az alacsony státuszúaknak van a legnagyobb esélye, ám a magas végzettségűek nagycsaládosává válásának még mindig nagyobb az esélye, mint a középvégzettségűeknek.

18 A szakirodalom részletesen taglalja, hogy a „mágikus kettes” szám, a „két testvér” a fejlett világban továbbra is elterjedt családideál, és ez a családnagyság minden országban domináns maradt (Sobotka–Beaujouan 2014).

19 Összefoglalónk az alábbi vizsgálatokon alapul: Aassve et al. 2006, Oláh 2003, Oláh et al. 2016, Spéder et al. 2019.

A gyermektelenség évjáratok szerinti vizsgálata és a termékenységi pályájuk végén járó nők (40–44 évesek) befejezett gyermekszám szerinti megoszlásának áttekintése alapján nyilvánvaló, hogy a családnagyság szerinti megoszlás ma sokkal heterogénebb, mint az a szocializmus időszakához rendelhető megoszlás volt. Ez a változás, a gyermekszám szerinti növekvő variancia újfent a gyermekvállalási döntések nagyobb szabadságára utal, azaz az individualizálódás jelének tekinthető. Egyes kutatási eredmények ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy a gyermektelenség illetve egyes családnagyságok bizonyos társadalmi helyzetekhez jobban kötődnek, így további elemzések szükségesek a családnagyság és társadalmi szerkezetek kapcsolatának feltárásához.

A termékenység csökkenése vagy szintváltása

Élesen eltérő kép tárul elénk a termékenység szintjéről és annak változásáról, ha összevetjük az adott évi korszecifikus arányszámok alapján képzett teljes termékenységi arányszámot (TTA) a születési évjáratok végső termékenységet a nők 50 éves korában „mérő” befejezett termékenységi arányszámmal (BTTA). Különbözőségük nem ismeretlen (Kamarás 1997, Haug 2003), értelmezésük pedig éppen akkor izgalmas, ha eltérő történetekre utalnak.

Mint tudjuk, a *teljes termékenységi arányszám (TTA)* azt mutatja meg, hogy egy nő élete folyamán átlagosan hány gyermeket szülne, ha az adott évet jellemző termékenységi viszonyok *állandósulnának, azaz nem változnának meg*. A termékenységi viszonyok azonban ritkán állandóak, a TTA aktuális értéke pedig egyszerre függ az időzítéstől és attól, hogy nő vagy csökken a gyermekvállalási hajlandóság.

Széles körben ismert, hogy a hazai TTA a második világháborút követően hektikusan változott (vö. 7. ábra), a csökkenő időszakokat, egyes családpolitikai intézkedéseket követően, vélhetően azok eredményként, növekedés váltotta fel, amit aztán újra a csökkenő tendencia térnyerése követett (Kamarás 1997, 2001). Reális alapja van tehát annak, hogy a TTA alakulását tekintve a második világháború utáni időszakot a csökkenés tendenciájával írjuk le, amelyet a népesedéspolitikai intervenciók következtében egy-egy növekedési időszak szakított meg. Ezen értelmezésben a rendszerváltozás, az 1989–90-es időpont nem jelez éles cezúrát a TTA alakulásában, és az azt követő változások a korábban megmutatkozó csökkenési tendencia folytatásaként (is) értelmezhetőek. Ezen értelmezés szerint a második világháborút követően folyamatosan csökken a termékenység szintje, amit csak egyes társadalmi intervenciók tudtak, de csupán átmenetileg megtörni.

A *befejezett teljes termékenységi arányszám (BTTA)* a születési évjáratok szerint mutatja meg, hogy egy-egy nő teljes termékenységi karrierje alatt átlagosan hány gyermeket vállal. A BTTA számszaki vizsgálata nélkül is jól láthatóan egy a fentiek-től eltérő történet bontakozik ki. A mutató az 1934-es évjáratig (1969-ben mutatjuk az 1,91-es befejezett termékenységet) követ csökkenő tendenciát. Ez után kisebb

emelkedések és csökkenések követik egymást, de a mutató az 1,90 és 1,99 közötti sávban mozog, mígnem az 1953-as évjárat után lassan kúszik felfelé, és az 1965-ös évjáratig a 2,00 feletti értéken marad. A néhányévi stagnálást követő növekedés, ahogy azt már tudjuk, 2000 körül a 60-as évjáratok körében tetőzött. Ugyanakkor ezen évjáratok szülővé válása a rendszerváltást megelőző időszakban történt meg, sőt a további gyermekek többsége is megszületett, hiszen a gyermekvállalás átlagos életkora 25,2 év volt. Összességében tehát két tucat évjárat befejezett termékenysége nemhogy nem csökkent, hanem valamelyest növekedett is. Ezen évjáratok 1960 és 1985 között voltak 20 évesek, és 1965 és 1990 között 25 évesek. Mindezek alapján az államszocializmus második időszakát olyan reprodukciós rend uralta, amely megfelelt az egyszerű reprodukció kívánalmainak.

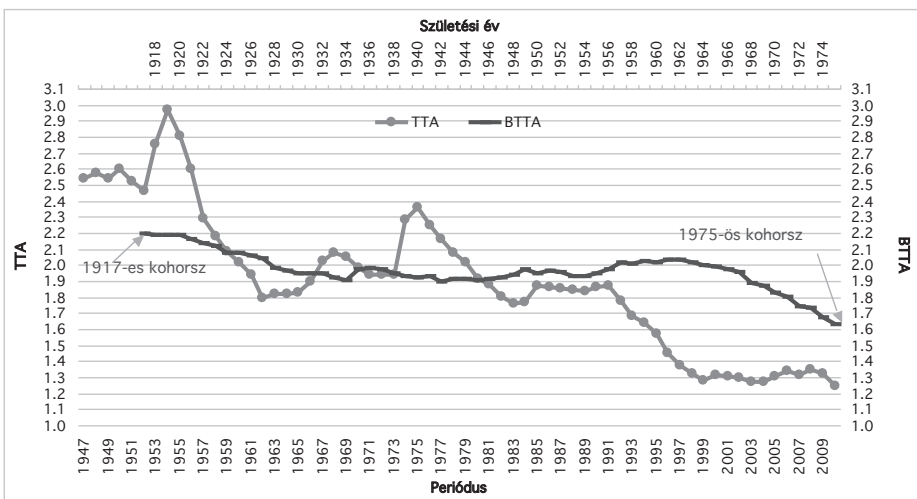
A népesedéspolitikai intézkedések természetesen szerepet játszottak abban, hogy a termékenység csökkenése megálljon, a befejezett termékenység stabilizálódjon. Nem véletlen, hogy Andorka ezt a periódust „az aktív népesedéspolitika” időszakának tekinti (vö. Andorka 1987). Ugyanakkor a népesedéspolitikai beavatkozást nem tekintjük se egyedinek, se különlegesnek, hiszen a gazdaságba és társadalomba való „politikai beavatkozás” értelmezésük szerint az államszocialista rendszer lényegét, szerves alkotóelemét képezte, és a népesedéspolitikai beavatkozás csak egy volt a sokféle ágazati és funkcionális politikai (például foglalkoztatáspolitikai, kereset- vagy árszabályozás stb.) beavatkozások között, azaz a szocialista reproductív rend immanens részét képezte. Vagyis félrevezetőnek tartjuk azt az érvelést, hogy a népesedéspolitikai beavatkozások nélkül a szocializmust a termékenység szintjének csökkenő tendenciája jellemezte volna, mint ahogy nem indokolt felvetni, hogy hogyan alakultak volna a keresetek a bér- és keresetszabályozás folyamatos átalakítása nélkül. Az államszocialista termékenységi stabilitására utal tehát a szülővé válás és a gyermekvállalás életkori koncentrációja, viszonylagos homogenitása, és a befejezett termékenység stabilizációja.

Azt hangsúlyoztuk, hogy a TTA és a BTTA nem szükségszerűen esik egybe, ugyanakkor hosszú távon nem is állhat szemben egymással; a TTA tartós elmozdulása „nyomot hagy” a BTTA alakulásán is. A TTA „mélyrepülése” a kilencvenes évek közepén vette kezdetét, és értékének több mint egy évtizeden keresztül 1,3-es szinten való stagnálása közismert (vö. 7. ábra). Tudjuk, hogy a széles körben gyakorolt halasztás a TTA szükségszerű csökkenésével jár együtt (Bongaarts–Feeney 1998, Berde–Németh 2014). A „kiigazított TTA” 2005-ig azt jelezte, hogy a TTA szinte kizárólag a halasztás miatt csökkent, és csak azt követően mutatta a születések (végleges) elmaradását. Azt is tudtuk, hogy az aktuális termékenység a halasztás befejezését követően a „bepótlás” következtében el fog emelkedni az 1,3-as szintről, ám hogy milyen szintre emelkedik, ahhoz kevés fogódzónk volt. Az egyik lehetséges támpont a rendszerváltást követően szülőképes korba lépő évjáratok, az 1975-ben

és az után születettek termékenységi pályájának követése, azok összevetése a korábbi évjáratok termékenységi pályájával (kumulált termékenységi adataival).²⁰

Az adatok szerint az 1975-ben születettek 43 éves korukban 1,63-os átlagos („végső”) gyermekszámmal (BTTA) rendelkeznek (vö. 7. ábra), emellett azt becsljük, hogy ezen érték növekedése az elkövetkező néhány évben minimális lesz, így 1,7 körüli, de inkább az alatti értéket ér majd el. Azt is tudjuk, hogy az 1980-ban születettek elmaradása az 1975-ös évjáratokhoz képest is lényeges volt. Azaz 1970-es évek második felében született, illetve az azt követő évjáratok befejezett termékenységi szintje érdemben (becslésink szerint 0,3-mal) el fog maradni a korábban az egyszerű reprodukció szintjét alulról megközelítő értéktől. Mivel azt feltételezzük, hogy az 1980-ban születettek termékenységi magatartása már illeszkedik a gyermekvállalás új körülményeihez, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az új viszonyok között jellemző termékenységi magatartás a korábbinál egyértelműen *alacsonyabb termékenységi szinten* stabilizálódik.²¹

7. ábra: A teljes termékenységi arányszám (TTA) és a befejezett termékenységi arányszám (BTTA) alakulása (1947–2010, illetve 1917–1975 évjárat²²)

Forrás: KSH népszámlálási adatok és Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Németország) and Vienna Institute of Demography (Ausztria). www.humanfertility.org (letöltve 2018. 11. 14).

20 Ezeket a mutatókat a terjedelmi korlátok miatt nem részletezzük, megtalálhatók Spéder 2019: 63–69.

21 A magyar BTTA fenti alakulása nemzetközi összehasonlításban sem egyedülálló. A bolgár BTTA jobban csökkent, míg a cseh BTTA a magyarhoz hasonlóan alakult, és hogy a cseh és a magyar közelít az osztrák szinthez (vö. Sobotka 2016). Ez egyben a francia és az észak-európai magasabb BTTA-tól való eltávolodást is jelenti. Ugyanakkor a dél-európai, valamint a kelet-európai, posztszovjet országokban a fentieknél jelentősebben csökkent a befejezett termékenység (Zeman et al. 2018: 655).

22 A demográfiai hagyományoknak megfelelően egyazon koordináta-rendszerben mutatjuk a TTA és a BTTA alakulást. Az első mutató időtengelye és a második mutató időtengelye között 35 év eltérést alkalmaztunk; a BTTA értékeket, amely a nők 50 éves korában jellemző nagyság, az évjáratok 35 éves korában jellemző időszak TTA értékével párhuzamosan ábrázoltuk. Konkrétan: az 1950-ben születettek BTTA értéke az 1985-ben jellemző TTA-val együtt szerepel az ábrán, bár végső értéküket csak 2000-ben érték el.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a demográfia leíró mutatószámait felhasználva vizsgáltuk meg a termékenységi viszonyokban utóbbi három évtizedben végbement változásokat. Megállapítottuk, hogy lényeges változás következett be a gyermekvállalás időzítésében, annak homogenitásában, a családméretben és a termékenység szintjében. A változásokat *mintaváltásnak* tekintjük, mert úgy látjuk, hogy egy viszonylag stabil termékenységi gyakorlatot egy másik stabil gyakorlat váltott fel. A szülővé válás és általában a gyermekvállalás 23., illetve 25. életkor körül sűrűsödő gyakorlatát 29. illetve 31. év körüli késői termékenységi gyakorlat váltotta fel. Megváltozott a szülővé válás (első gyermek vállalása), és általában a gyermekvállalás időzítésének heterogenitása; a korábban csúcsos, rövid életkori szakaszra eső gyermekvállalást mutató korszpecifikus termékenységi arányszám „szétterült”, ellaposodott, az első gyermek vállalásakor jellemző átlagos eltérés 3,3, évről 4,7 évre nőtt. Végül a korábban iskolai végzettség szerinti viszonylag homogén gyermekvállalási gyakorlat iskolai végzettség szerint *tagoltabbá, kikristályosodottabbá* vált. Iskolai végzettség szerinti különbségek nemcsak az időzítésben, de heterogenitásban és a termékenység szintjében is megragadhatók. Lényegesen megváltozott a termékenység családnagyság szerinti megoszlása; továbbra is a kétgyermekes családmodell a legelterjedtebb, ám sokat veszített dominanciájából. Ebben meghatározó szerepe van annak, hogy megnőtt a két gyermek előtt megálló (stopping-magatartás), a gyermektelenek és az egygyermekesek részaránya. Ennek következtében a kétgyermekesek növekvő gyermekvállalási hajlandósága (csak) azt segítette elő, hogy a többgyermekesek részaránya ne csökkenjen. Összességében csökkent a termékenység szintje, mérjük azt akár a periódushoz kötött, jelenleg alig torzított TTA-val vagy a befejezett termékenységgel (BTTA).

Új értelmezést javasoltunk a *termékenységi viszonyok korszakolásában* is, ami azon alapul, hogy mennyire stabilizálódott egy jellegzetes gyermekvállalási magatartás, és hogy kitűnik-e, hogy a szülőképes korban lévő nők és férfiak százezreinek gyermekvállalási döntései egy meghatározott minta körül sűrűsödnek, kristályosodnak ki. Elvetjük tehát azt az értelmezést, hogy a rendszerváltást követő időszakot egy hosszú távú csökkenés folytatásának tekintsük, hiszen az államszocializmus időszakát stabil és relatíve homogén termékenységi gyakorlat, továbbá az egyszerű reprodukcióhoz közeli termékenységi szint jellemezte. Az azt követő nagyarányú termékenységszűkülés az átmenet következménye. Az új termékenységi minta csak valamikor az évezred második évtizedének elején mutatkozott meg, és elsőként az 1980 után született női évjárat körében lehet (majd) teljességében tetten érni. Mély társadalmi és gazdasági változások, erőteljes társadalmpolitikai intervenciók persze további változásokat generálhatnak, ám azt feltételezzük, hogy ez az új magatartás illeszkedik az új társadalmi és gazdasági körülményekhez, és stabilan fenn fog maradni.

Eredményeink segítenek az individualizációs folyamat relevanciájának megítélésben, bár nyilvánvaló, hogy a gyermekvállalási gyakorlat a családi viszonyok

meghatározó, mégsem kizárólagos eleme. Tagadhatatlan, hogy a gyermekvállalási gyakorlat heterogénebbé vált, és bemutattuk a családnagyság szerinti pluralizálódást. Ezek az individualizálódás felerősödésére utalnak. Ugyanakkor feltártuk, hogy ma a termékenységi magatartás sokkal inkább iskolai végzettségi státuszhoz kötött, mint az államszocializmusban volt. Akkor is ez tekinthető a meghatározó tendenciának, ha egyes iskolai végzettségi csoportokon belül nőtt a heterogenitás, amit individualizálódási részfolyamatként is értelmezhetünk. A paritás szerinti elemzések egyes eredményi arra utalnak, hogy a végső gyermekszám esetében is lehetnek iskolai végzettség szerinti kristályosodási pontok. Mindezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a családalapítás területén az 1989–1990 utáni negyed évszázadban *nem az individualizálódás, hanem a tagolódás volt a meghatározó folyamat*. Günter Burkart az USA demográfiai mutatóit felhasználva mutatott rá az individualizációval ellentétes tendenciák relevanciájára (Burkart 1998),²³ mi a piacgazdaság újbóli térnyerése („rekapitalizálódás”) teremtette körülmények között tártuk fel az iskolai végzettség menti tagolódás tendenciáját. Eredményink nem illeszkednek Beckék konstrukciójába, ahol a társadalmi átmenet modernizálódási nekilendülésként értelmezhető, amivel párhuzamosan az individualizálódás felerősödése a családformálódásban, így a termékenységi gyakorlatban is teret nyer (Beck–Beck–Gernsheim 2000). Eredményink nem kérdőjelezzik meg Beck elméletét, hiszen a társadalmi változás egy részfolyamatát ragadtunk csak meg, ám felhívják a figyelmet arra, hogy az individualizációt nem tekinthetjük kizárólagos, mindent átható folyamatnak, továbbá hogy érdemes vizsgálni: a növekvő választási lehetőségek idején, a biográfiai opciók megnövekedése közepette kialakulhatnak-e tagolódási tendenciák.

Természetesen nem gondoljuk, hogy elemzésünkkel teljes körű képet adtunk a gyermekvállalási magatartás átalakulásáról, hiszen lemondtunk a párkapcsolati magatartásban bekövetkezett változások és a gyermekvállalás kapcsolatának taglalásáról, ezzel a házasságon kívüli születések megváltozott szerepéről is. De nemcsak arról nem esett szó, hogy a gyermekek ma sokkal nagyobb arányban születnek élettársi kapcsolatban, hanem arról sem, hogy egy nő vagy férfi összes gyermeke ugyanabban a párkapcsolatban született-e, vagy sem. Azaz a párkapcsolat stabilitásához és a szekvenciális kapcsolatokhoz milyen termékenységi gyakorlat kapcsolódik. Továbbá nem tértünk ki arra sem, hogy a gyermekvállalás az életpályán belül, más kulcseseményekhez viszonyítva milyen helyet foglalt és foglal el. Számtalan további kutatási feladat áll tehát még előttünk.

23 Nem hallgathatjuk el, hogy Huinink és Wagner ugyanebben a kötetben a párkapcsolatok pluralizálódását találja, amely illeszkedik a becki koncepcióhoz (Huinink–Wagner 1998).

Irodalom

- Aassve, A.–Billari, F. C.–Spéder, Zs. (2006): Societal transition, policy changes and family formation: Evidences from Hungary. *European Journal of Population*, 22(2), 127–152. <http://doi.org/10.1007/s10680-005-7434-2>
- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- Andorka, R. (1996): Demographic changes and their main characteristics from 1960 to our days. In Tóth, P. P.–Valkovics, E. (eds.): *Demography of contemporary Hungarian society*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publication.
- Bartus, T.–Murinkó, L.–Szalma, I.–Szél, B. (2012): The effect of education on second births in Hungary: A test of the time-squeeze, self-selection and partner-effect hypotheses. *Demographic Research*, 28(1), 1–32. <http://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.1>
- Beck, U. (2004, [1986]): *Kockázat-társadalom*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. Századvég Kiadó [eredetileg: Risikogesellschaft. Suhrkampff, Frankfurt]).
- Beck, U.–Beck-Gernsheim (2000): *Idividualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Berde É.–Németh P. (2014): Az alacsony termékenység új megközelítésben. *Statistikai Szemle*, 92(3), 253–274.
- Bognár V. (2007): Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdetei. In: Somlai P. (szerk.): *Új ifúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág, 45–80.
- Bongaarts, J.–Feeney, G. (1998): On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, 24(2), 707–26. <http://doi.org/10.2307/2807974>
- Buchmann, M. C. (1999): *The Script of the Life*. University of Chicago Press.
- Burkart, G. (1998): Individulisierung und Elternschaft. Eine empirische Überprüfung der Individualisierungsthese am Beispiel USA und Systematisierungsvorschlag. In Friedrichs, J. (Hrsg.): *Die Individualisierungs-These*. Frankfurt: Campus, 107–141.
- Cseh-Szombathy L. (1994): Az értékek változásának hatása a családok működésére. *Demográfia*, 37(3–4), 366–372.
- Dorbritz, J.–Ruckdeschel, K. (2013): Kinderlosigkeit in Deutschland – Ein europäischer Sonderweg? Daten, Trends und Gründe. In Konietzka, D.–Kreyenfeld, M. (Hrsg.): *Ein Leben ohne Kinder. Kinderlosigkeit in Deutschland*. Wiesbaden: Springer VS, 45–81.
- Frejka, T.–Sardon, J. P. (2003): *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis*. Dordrecht: EAPS, Kluwer Academic Press.
- Friedrichs, J. (Hrsg.) (1998): *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske+Budrich.
- Hagestaad, G.–Call, R. A. (2007): Pathways to childlessness: A life course perspective. *Journal of Family Issues* 28(10), 1338–1361. <http://doi.org/10.1177/0192513X07303836>

- Haug, G. (2003): Fertility measurements. In Demény, P.–McNicole, G. (eds.): *Encyclopedia of Population*. New York: Thomson-Gale, 420–425.
- HuininikJ.–Wagner, M. (1998): Individualisierung und die Pluralisierung von Lebensformen. In Friedrichs, J. (Hrsg.): *Die Individualisierungs-These*. Frankfurt: Campus, 85–106.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49(1), 46–67.
- Jalovaara, M.–Neyer, G.–Andersson, G.–Dahlberg, L.–Fallesen, P.–Lappegard, T. (2019): Education, gender, and cohort fertility in Nordic countries. *European Journal of Population*, Vol. 35. 3. 563–586.
<http://doi.org/10.1007/s10680-018-9492-2>
- Kamarás F. (1994): Új gyermekvállalási stratégiák. *Demográfia*, 37(3–4), 315–327.
- Kamarás F. (1997): A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In Kovacsics J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: KSH, 317–340.
- Kamarás F. (2001): A termékenység alakulása és befolyásoló tényezői. In Cseh-Szombathy L.–Tóth P. P. (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitiká*. Budapest: Századvég, 13–41.
- Kamarás F. (2012): A születések és a termékenység hazai irányzatai. *Demográfia*, 55(4), 243–67.
- Kapitány B. (2010): A kései gyermekvállalás kockázatai, *Korfa*, 2, 6.
- Kapitány B. (2018): Bimodális (kétszcúcsú) termékenységi görbe Magyarországon – leíró eredmények és lehetséges okok. *Demográfia*, 61(2–3), 121–146.
<http://doi.org/10.21543/Dem.61.2-3.1>
- Kapitány B.–Spéder Zs. (2018): Gyermekvállalás. In Monostori J.–Őri P.–Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 47–64.
- Klinger, A. (1995): Die demographische Lage von Ungarn zwischen 1960 und 1990 in europäische Vergleich. In Meusberger, P.–Klinger, A. (Hrsg.): *Vom Pland zum Markt. Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns*. Heidelberg: Physica-Verlag, 29–61.
- Leridion, H. (2008): *La baisse de la fertilité avec l'âge. Fiche d'Actualité*. INED.
http://www.ined.fr/fichier/t_telechargement/22324/telechargement_fichier_fr_fiche_actualite3.pdf
- Lesthaeghe, R. (1996): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Mason, J.–Jensen, A.M. (eds.): *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*. Clarendon Press, 17–62.
- Miettinen, A.–Rotkirch, A.–Szalma, I.–Tanturi, M. L.–Donno, A. (2015): Increasing childlessness in Europe: time trends and macro determinants. *Families and Societies*, 58.
- Murinkó L. (2013): Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, *Kutatási Jelentések* 94.

- Oláh, Sz. L. (2003): Gendering fertility: second births in Sweden and Hungary. *Population Research and Policy Review*, 22, 171–200.
<http://doi.org/10.1023/A:1025089031871>
- Oláh, Sz. L.–Murinkó, L.–Spéder, Zs. (2016): Competing subsidies? The impact of various policy measures on second births in contemporary Hungary. Paper presented at the European Population Conference (EPC), in Mainz August 31 – September 3. <https://epc2016.princeton.edu/papers/160941>.
- Rowland, D. T. (2003): *Demographic methods and concepts*. Oxford University Press
- S. Molnár E.–Pongrácz Tiborné (1998): Az 1995-ben házasságon kívül szült nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár E.– Pongrácz Tiborné–Kamarás F.–Hablicsek L.: *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, *Kutatási Jelentések* 61, 55–156.
- Sobotka, T. (2016): The European Middle Way? Low Fertility, Family Change, and Gradual Policy Adjustment in Austria and the Czech Republic. In Rindfuss, R. R.–Choe, M. K. (eds.): *Low Fertility, Institutions, and their Policies*. Dordrecht: Springer, 131–164.
- Sobotka, T. (2017): Childlessness in Europe: Reconstructing long-term trends among women born in 1990–1972. In Kreyenfeld, M.–Konotzka, D. (eds.): *Childlessness in Europe: Contexts, causes and consequences*. Dordrecht: Springer, 17–56.
- Sobotka, T.–Beaujouan, E. (2014): Two Is Best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe. *Population and Development Review*, 40(3), 391–419.
- Somlai P. (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, (42)(1–2), 38–47.
- Somlai P. (2007): A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In Somlai P. (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág, 9–44.
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: KSH NKI – Századvég, 86–112.
- Spéder Zs. (2006): Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia*, (49)2–3, 113–149.
- Spéder Zs. (2014): Gyermekszám (szcenáriók) – Az új családmódel kontúrjai In Spéder Zs. (szerk.): *A család vonzásában*. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 105–128.
- Spéder Zs. (2019): *A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban*. Budapest, Akadémiai doktori értekezés.
- Spéder, Zs. Murinkó, L.–Oláh, Sz. L. (2019): Cash support vs. tax incentives: The differential impact of policy interventions on third births in contemporary Hungary. *Population Studies*. <http://doi.org/10.1080/00324728.2019.1694165>
- Szabó L. (2015): Terjed a gyermektelenség Magyarországon. A fővárosi nők egyötöde gyermek nélkül éli le életét. *Korfa*, 4.

- Szabó L. (2019): Gyermektelenség és iskolai végzettség összefüggései Magyarországon. *Demográfia*, 62(2–3), 199–233. <http://doi.org/10.21543/Dem.62.2–3.2>
- Szalma I.–Takács J. (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1), 44–68.
- Tanturi, L.–Mencarini, L. (2008): Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy. *Population Development Review*, 34(1), 51–77.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4), 3–20.
- Zeman, K.–Beaujouan, É.–Brzozowska, Z.–Sobotka, T. (2018): Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic Research*, 38(25), 651–690. <http://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>